

**ΡΕΥΣΤΟΣ ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΟΣ
ΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΣ: ΔΕΙΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΙΣ ΑΠΟΨΕΙΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ/ΤΡΙΩΝ**

**LIQUID RACISM AND CRITICAL LITERACY:
EXPLORING POSTGRADUATE STUDENTS'
PERSPECTIVES**

Βάσια Τσάμη
Επίκουρη Καθηγήτρια Νεοελληνικής
Γλώσσας και της Διδασκαλίας της
Πανεπιστήμιο Κρήτης
tsamibasil@gmail.com

Ειρήνη Σκούρα
Υποψήφια Διδασκτορίσσα
Κοινωνιογλωσσολογίας
Πανεπιστήμιο Πατρών
eirskour@gmail.com

Βίλλυ Τσάκωνα
Καθηγήτρια στις Κοινωνικές και
Εκπαιδευτικές Προσεγγίσεις της Γλώσσας
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
vsakona@ecd.uoa.gr

Αργύρης Αρχάκης
Καθηγητής Ανάλυσης Λόγου
και Κοινωνιογλωσσολογίας
Πανεπιστήμιο Πατρών
archakis@upatras.gr

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό επιχειρούμε να ανιχνεύσουμε τις απόψεις και τους προβληματισμούς μιας ομάδας φοιτητών/τριών προς τις κριτικές εκπαιδευτικές προτάσεις που τους παρουσιάσαμε στο πλαίσιο ενός επιμορφωτικού σεμιναρίου. Το σεμινάριο αυτό αποτελεί μέρος ενός ερευνητικού εγχειρήματος το οποίο επιδιώκει να αναδείξει τα ρατσιστικά μηνύματα που υπόρρητα κυκλοφορούν και αναπαράγονται μέσω του αντιρατσιστικού λόγου. Ειδικότερα, το δείγμα μας ήταν 19 μεταπτυχιακοί/ές φοιτητές/τριες οι οποίοι/ες είχαν κάποια σύνδεση μορφωτική ή/και επαγγελματική είτε με την εκπαίδευση είτε με τη διαχείριση και τη φροντίδα μεταναστευτικών/προσφυγικών ομάδων. Για την εφαρμογή τέτοιου είδους κριτικών εκπαιδευτικών προτάσεων είναι καίριας σημασίας η διερεύνηση των απόψεων και των προβληματισμών των ατόμων που πιθανόν να εμπλέκονται ή να εμπλακούν μελλοντικά στην εκπαιδευτική διαδικασία. Τα ευρήματά μας φέρνουν στην επιφάνεια τόσο τις θετικές τους στάσεις όσο και τις επιφυλάξεις τους απέναντι σε τέτοιου είδους κριτικές εκπαιδευτικές προτάσεις.

Λέξεις κλειδιά

Ρευστός ρατσισμός, μεταπτυχιακοί/ές φοιτητές/τριες, εκπαιδευτικές προτάσεις, απόψεις, προβληματισμοί.

Abstract

In this article, we attempt to explore the opinions and the concerns of a group of postgraduate students regarding the critical teaching proposals introduced during a training seminar. This seminar was conducted within the context of a research project aiming to undig the racist messages that are reproduced implicitly within anti-racist discourse. Specifically, our sample consisted of 19 postgraduate students who had an academic and/or professional background either in the education or in the management and care of migrant-refugee groups. To implement such proposals, it is crucial to examine the perspectives and concerns of those involved in the educational process. Our findings show both positive attitudes and reservations among participants.

Key words

Liquid racism, postgraduate students, teaching proposals, opinions, concerns.

0. Εισαγωγή

Η ευρεία μετακίνηση προσφυγικών-μεταναστευτικών πληθυσμών προς τον ευρωπαϊκό χώρο, ιδιαίτερα από το 2015 και εξής, είχε ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση και την ανάδυση ποικίλων αντιλήψεων και στάσεων προς αυτούς. Οι στάσεις αυτές κυμαίνονται από αλληλέγγυες έως ρατσιστικές. Να σημειώσουμε, βέβαια, ότι οι ρατσιστικές αντιλήψεις δεν εκφράζονται πάντα ρητά και απροκάλυπτα προς τους/τις μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες. Πολύ συχνά, συγκαλύπτονται και αναπαράγονται και μέσω του αντιρατσιστικού λόγου, μολονότι ο τελευταίος προγραμματικά τουλάχιστον απορρίπτει και καταγγέλλει τον ρατσισμό.

Κινούμενες/οι σε αυτό το πλαίσιο, σχεδιάσαμε το ερευνητικό πρόγραμμα «TRACE: Ανιχνεύοντας τον ρατσισμό στον αντιρατσιστικό λόγο: Μια κριτική προσέγγιση στον ευρωπαϊκό δημόσιο λόγο για τη μεταναστευτική και προσφυγική κρίση (Tracing Racism in Anti-raCist discoursE: A critical approach to European public speech on the migrant and refugee crisis)» το οποίο επιδιώκει ακριβώς να αναδείξει τα ρατσιστικά στοιχεία που κυκλοφορούν υπόρρητα στον αντιρατσιστικό λόγο. Για την κριτική προσέγγιση τέτοιου είδους προσχηματικά αντιρατσιστικών κειμένων διαμορφώσαμε μία ψηφιακή βάση δεδομένων, η οποία έχοντας τη μορφή ενός wiki είναι ελεύθερα προσβάσιμη στο ευρύ κοινό. Στην ψηφιακή αυτή βάση παρέχονται ενδεικτικές κειμενικές αναλύσεις και προτάσεις διδακτικής αξιοποίησης των «αντιρατσιστικών» κειμένων στο πλαίσιο της εκπαίδευσης. Η εκπαίδευση (σε όλες της τις βαθμίδες) καλείται πλέον να επαναπροσδιορίσει το ρόλο της και να φέρει στο επίκεντρο την ανάπτυξη του *κριτικού γραμματισμού* (critical literacy) των εκπαιδευόμενων ώστε να καταστούν ικανοί/ές να ανιχνεύουν τους τρόπους με τους οποίους μέσα από τα κείμενα αναπαράγονται και διαιωνίζονται κοινωνικές και γλωσσικές ανισότητες (Curdtt-Christiansen, 2010, Fairclough, 1992, Janks, 2000). Εξειδικεύοντας αυτόν τον στόχο στο πλαίσιο του

TRACE, αναπτύξαμε διδακτικές προτάσεις ώστε οι εκπαιδευόμενοι/ες να είναι σε θέση να εντοπίζουν ρατσιστικές απόψεις και αντιλήψεις στα αντιρατσιστικά κείμενα.

Σε μία προσπάθεια διάχυσης των ευρημάτων του TRACE και των εκπαιδευτικών μας προτάσεων υλοποιήσαμε ένα διήμερο επιμορφωτικό σεμινάριο σε μεταπτυχιακούς/ές φοιτητές/τριες. Πρόκειται για φοιτητές/τριες, οι οποίοι/ες είχαν κάποια σύνδεση μορφωτική ή/και επαγγελματική είτε με την εκπαίδευση είτε με τη διαχείριση και τη φροντίδα μεταναστευτικών-προσφυγικών ομάδων. Δεδομένου ότι για την εφαρμογή τέτοιων προτάσεων είναι απαραίτητες η συμβολή και η ευαισθητοποίηση ατόμων που πιθανόν να εμπλέκονται ή να εμπλακούν μελλοντικά στην εκπαιδευτική διαδικασία, επιχειρήσαμε να ανιχνεύσουμε τις απόψεις και τους προβληματισμούς αυτής της ομάδας μεταπτυχιακών φοιτητών/τριών προς τις κριτικές εκπαιδευτικές μας προτάσεις.

Στις ενότητες που ακολουθούν περιγράφουμε τη βασική ιδέα του ερευνητικού προγράμματος TRACE (ενότητα 1.1) και την ψηφιακή βάση δεδομένων Wiki-TRACE (ενότητα 1.2). Στη συνέχεια παρουσιάζουμε τη μεθοδολογία που ακολουθήσαμε για την ανίχνευση των απόψεων των μεταπτυχιακών φοιτητών/τριών, προσδιορίζοντας το ευρύτερο πλαίσιο διεξαγωγής του επιμορφωτικού σεμιναρίου (ενότητα 2.1), το μορφωτικό/επαγγελματικό προφίλ των συμμετεχόντων/ουσών (ενότητα 2.2), τις εκπαιδευτικές προτάσεις που τους/τις παρουσιάσαμε (ενότητα 2.3) και το εργαλείο συλλογής των δεδομένων (ενότητα 2.4). Στην επόμενη ενότητα (3) εστιάζουμε στις απόψεις και τους προβληματισμούς των φοιτητών/τριών προς τις προτεινόμενες εκπαιδευτικές προτάσεις. Η τέταρτη και τελευταία ενότητα (4) περιλαμβάνει τη συζήτηση γύρω από τον αντίκτυπο των αποτελεσμάτων της έρευνάς μας.

1. Το ερευνητικό πρόγραμμα TRACE

1.1. Η βασική ιδέα του προγράμματος

Το ερευνητικό πρόγραμμα TRACE στοχεύει στην ανίχνευση των αόρατων και ρευστών διαστάσεων του ρατσισμού οι οποίες, καλυμμένες με αντιρατσιστικές (προ)θέσεις, κατορθώνουν να εμφολωθούν σε αντιρατσιστικά κείμενα. Πιο συγκεκριμένα, το πρόγραμμα αυτό επιδιώκει να αποκαλύψει ότι οι ρατσιστικές αντιλήψεις δεν καλλιεργούνται μόνο μέσα από κείμενα που φανερά δαιμονοποιούν τους μεταναστευτικούς/προσφυγικούς πληθυσμούς, αλλά και μέσα από φαινομενικά αντιρατσιστικά κείμενα, τα οποία, αν και καταγγέλλουν τις ρατσιστικές πρακτικές, καταλήγουν να απηχούν ανισότητες, να τις συγκαλύπτουν και να τις αναπαράγουν¹.

Στο επίκεντρο της έρευνας του προγράμματος TRACE βρίσκεται αυτή η παράδοση και αντιφατική συνύπαρξη του ρατσισμού και του αντιρατσισμού στα ίδια κείμενα. Ο ρατσισμός προωθεί αρνητικά φορτισμένες αναπαραστάσεις του/της Άλλου/ης φυσικοποιώντας την προνομιακή θέση του πλειονοτικού Εμείς (βλ. ενδ. van Dijk, 2008). Αντίθετα, ο αντιρατσισμός υπερασπίζεται την αμφισβήτηση ή/και την εξάλειψη του ρατσισμού μέσα από την προώθηση ενός θετικού κοινωνικού σχεδίου όπου οι άνθρωποι μπορούν να συμβιώνουν με αμοιβαίο σεβασμό (βλ. ενδ. Anthias & Lloyd, 2002).

Η διείδυση του ρατσισμού σε (περι)κείμενα τα οποία φαινομενικά έχουν αντιρατσιστική στόχευση περιγράφεται στη σχετική βιβλιογραφία ως ρευστός ρατσισμός (Weaver, 2016). Πρόκειται για μία υπόρρητη μορφή ρατσισμού που έχει την ικανότητα να διαφεύγει την προσοχή μας, καθώς κυκλοφορεί χωρίς να φέρει τα βίαια χαρακτηριστικά του παραδοσιακού ρατσισμού. Συνήθως δηλαδή ο ρευστός ρατσισμός δεν προωθεί ρητά τον αποκλεισμό ή την εξάλειψη των διαφορετικών Άλλων. Αντίθετα, υποστηρίζει την ανοχή, την αποδοχή, την ένταξη των Άλλων, υπό τον όρο, ωστόσο, της παθητικοποίησής τους και εντέλει της αφομοίωσής τους.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι η ανάδυση και η κυκλοφορία του ρευστού ρατσισμού συντελούνται μέσα σε ένα πλαίσιο ευρείας διάδοσης και αποδοχής των αντιρατσιστικών αντιλήψεων. Μετά τις θηριωδίες του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, οι περισσότερες δυτικές κοινωνίες διακηρύσσουν επίσημα την απαγόρευση των ρητών ρατσιστικών πρακτικών και προωθούν την ισότητα και την αποδοχή της διαφορετικότητας και της πολυπολιτισμικότητας (van Dijk, 2021). Ωστόσο, η υιοθέτηση των αντιρατσιστικών αντιλήψεων συχνά καταλήγει να είναι προσχηματική, καθώς οι διαφορετικοί/ές Άλλοι/ες μπορεί να μην εκδιώκονται, αλλά η διαφορετικότητά τους σε κάθε περίπτωση απαξιώνεται. Με άλλα λόγια, ο ρευστός ρατσισμός δεν προβάλλει τους/τις διαφορετικούς/ές Άλλους/ες ως βιολογικά κατώτερους/ες, όπως συμβαίνει με τον βιολογικό ρατσισμό, αλλά υπογραμμίζει την πολιτισμική ασυμβατότητα των διαφορετικών Άλλων με το κυρίαρχο πλειονοτικό αξιακό πλαίσιο και (εμμέσως) τους/τις προτρέπει στην αφομοίωση. Τους/Τις παροτρύνει δηλαδή να αποδεχτούν τις κυρίαρχες αξίες, αντιλήψεις και συμπεριφορές απεμπολώντας τα χαρακτηριστικά που σηματοδοτούν την ετερότητά τους, καθώς η συνύπαρξη με τους/τις πλειονοτικούς/ές εκλαμβάνεται ως απειλή που θα αλλοιώσει την καθεστηκυία πολιτισμική/ εθνική τάξη (Αρχάκης κ.ά., 2023α, Archakis & Tsakona, 2024).

Βασικό χαρακτηριστικό του ρευστού ρατσισμού είναι η αμφισημία: αναπαράγεται μέσα από διατυπώσεις με αμφίσημα αντιθετικά σχήματα που περιέχουν ταυτοχρόνως αντιρατσιστικές και ρατσιστικές θέσεις, όπως για παράδειγμα «Δεν είμαι ρατσιστής/τρια, αλλά κάποιος/ες μετανάστες/τριες είναι κλέφτες/τρες» (Αρχάκης κ.ά., 2023α: 24). Στο πλαίσιο αυτό, δεν πρέπει να θεωρούμε τον ρευστό ρατσισμό απλώς ένα μετριασμένο κατάλοιπο ή μια αποδυναμωμένη εκδοχή του ρατσισμού. Αντιθέτως, ο ρευστός ρατσισμός είναι εξίσου επικίνδυνος με τον καθαυτό ρατσισμό, καθώς, εξαιτίας ακριβώς των αμφισημιών που προϋποθέτει και προωθεί, κατορθώνει να κρύβει τα ίχνη του με αποτέλεσμα να είναι δύσκολο να εντοπιστεί ή να περιοριστεί και, τελικά, αποδυναμώνει τις άμυνές μας ενάντια στις ρατσιστικές διακρίσεις (Weaver, 2016: 64).

Εστιάζοντας αδρομερώς σε ενδεικτικά πορίσματα που έχουν αναδείξει οι κριτικές αναλύσεις μας σε κείμενα της ελληνικής δημόσιας σφαίρας με φαινομενικά αντιρατσιστικό προσανατολισμό, μπορούμε να επισημάνουμε ότι οι μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες συχνά αναπαριστάνονται με γενικευτικό τρόπο, με τη χρήση ποσοτικών στοιχείων, με μεταφορές που τους/τις απανθρωποποιούν και τους/τις παρουσιάζουν σαν ζώα, φυτά ή φυσικά φαινόμενα.

Αναπαριστάνονται επίσης με πολύ περιορισμένη πρωτοβουλία και δράση, ως αδύναμοι/ες, ευάλωτοι/ες και πάσχοντες/ουσες, πρόθυμοι/ες να δεχτούν τη φιλάνθρωπη βοήθεια των ισχυρών πλειονοτικών. Παρουσιάζονται ακόμα ως πρόθυμοι/ες να ενσωματωθούν στο κυρίαρχο αξιακό πλαίσιο, να το εσωτερικεύσουν και, πλήρως αφομοιωμένοι/ες, να ενταχθούν στην πλειονοτική κοινωνία. Μέσα από τέτοιου είδους αναπαραστάσεις, τα αντιρατσιστικά κείμενα καταλήγουν τελικά να απηχούν και να διαιωνίζουν τις ανισότητες μεταξύ των μεταναστευτικών/προσφυγικών και των πλειονοτικών πληθυσμών (βλ. Αρχάκης κ.ά., 2023α, Archakis & Tsakona, 2024).

Κεντρική επιδίωξή μας στο πλαίσιο του TRACE είναι και η διάχυση των αποτελεσμάτων της έρευνάς μας σε επιστημονικό και κοινωνικό επίπεδο. Για τον σκοπό αυτόν έχουμε διαμορφώσει μια ψηφιακή βάση δεδομένων ανοιχτής πρόσβασης, η οποία περιλαμβάνει το πρώτο σώμα ελληνικών αντιρατσιστικών κειμένων καθώς και πληροφορίες σχετικά με τα στοιχεία ρατσισμού που εντοπίστηκαν στα κείμενα. Επιπλέον, οργανώνουμε επιμορφωτικά σεμινάρια που απευθύνονται τόσο σε εν ενεργεία όσο και σε μελλοντικούς/ές εκπαιδευτικούς (π.χ. στο πλαίσιο προπτυχιακών και μεταπτυχιακών προγραμμάτων σπουδών σε συναφή τμήματα). Στα σεμινάρια αυτά καταθέτουμε πρωτότυπες εκπαιδευτικές προτάσεις κειμενικής ανάλυσης και κριτικής συνειδητοποίησης του ρευστού ρατσισμού.

1.2. Η ψηφιακή βάση δεδομένων Wiki-TRACE

Στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος TRACE διαμορφώσαμε μια ψηφιακή βάση δεδομένων με απώτερο στόχο να εντοπίσουμε και να αναδείξουμε τα ρατσιστικά στοιχεία που κυκλοφορούν υπόρρητα στον αντιρατσιστικό λόγο. Η βάση αυτή έχει τη μορφή ενός wiki και είναι ελεύθερα προσβάσιμη στο ευρύ κοινό².

Το Wiki-TRACE περιλαμβάνει το πρώτο ψηφιακό ελληνικό σώμα αντιρατσιστικών κειμένων για μεταναστευτικούς/προσφυγικούς πληθυσμούς. Περιέχει συνολικά 830 κείμενα γραμμένα στην ελληνική γλώσσα και δημοσιευμένα κατά το χρονικό διάστημα 2015-2020. Τα κείμενα συλλέχθηκαν από ηλεκτρονικές πηγές ελεύθερης πρόσβασης της ελληνικής δημόσιας σφαίρας, οι οποίες, προγραμματικά τουλάχιστον, εκφράζουν αντιρατσιστικές και γενικότερα μη ξενοφοβικές, μη φασιστικές απόψεις για τους μεταναστευτικούς-προσφυγικούς πληθυσμούς. Ειδικότερα, οι ηλεκτρονικές πηγές από τις οποίες συλλέχθηκαν τα δεδομένα μπορούν να ομαδοποιηθούν στους εξής ευρύτερους τομείς:

- α) δραστηριότητες φορέων που προωθούν μεταναστευτικά/προσφυγικά θέματα (π.χ. Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες),
- β) επικαιρότητα σχετική με τα μεταναστευτικά/προσφυγικά θέματα (π.χ. Εφημερίδα των Συντακτών),
- γ) πολιτικός λόγος γύρω από τα θέματα αυτά (π.χ. πρακτικά συνεδριάσεων της Βουλής των Ελλήνων).

Κάθε καταχώρηση που βρίσκεται στο Wiki-TRACE περιλαμβάνει τον τίτλο του κειμένου, το ίδιο το κείμενο σε γραπτή μορφή, τις εικόνες ή τα βίντεο που μπορεί να το πλαισιώνουν, καθώς και την πρωτότυπη εκδοχή του κειμένου. Στις περιπτώσεις που το κείμενο είναι βίντεο και αποτελείται από εικόνα και προφορικό λόγο, δίνεται τόσο η απομαγνητοφωνημένη όσο και η πρωτότυπη εκδοχή του. Κάθε καταχώρηση συνοδεύεται επίσης από έναν πίνακα στον οποίο αναφέρονται πληροφορίες σχετικές με ορισμένα χαρακτηριστικά του κειμένου. Οι πληροφορίες αυτές αφορούν τον ηλεκτρονικό σύνδεσμο στον οποίο εντοπίστηκε το κείμενο, την πηγή προέλευσης, τον τομέα της δημόσιας σφαίρας στον οποίο εντάσσεται αυτή η πηγή, την ημερομηνία ανάρτησης του κειμένου στην πηγή προέλευσης, τη γλώσσα, τον αριθμό λέξεων του κειμένου και το αν πρόκειται για επώνυμο ή ανώνυμο κείμενο. Επιπλέον, παρέχονται πληροφορίες σχετικά με την τροπικότητα του κειμένου (μονοτροπικό/πολυτροπικό), την αφηγηματικότητα (αφηγηματικό/μη αφηγηματικό), την παρουσία/απουσία χιούμορ (χιουμοριστικό/μη χιουμοριστικό) και το κειμενικό είδος (π.χ. ειδησεογραφικό/ενημερωτικό κείμενο, διαφημιστική καμπάνια, ιστορία, εκπαιδευτικό υλικό, συνέντευξη). Στον ίδιο πίνακα υπάρχουν επίσης πληροφορίες σχετικά με τη ρατσιστικότητα του κειμένου. Αναφέρεται δηλαδή αν το κείμενο είναι αμιγώς αντιρατσιστικό ή αν σε αυτό εντοπίζονται ρατσιστικά στοιχεία και ποιες κατηγορίες ρατσισμού εντοπίζονται. Η ανίχνευση των ρατσιστικών στοιχείων και των κατηγοριών ρατσισμού προέκυψε μέσα από τη συστηματική ανάλυση των δεδομένων του σώματος κειμένων Wiki-TRACE (βλ. Αρχάκης κ.ά., 2023β: 51-126). Οι κατηγορίες ρατσισμού που εντοπίστηκαν στα κείμενα συνιστούν την κριτική εργαλειοθήκη TRACE, η οποία είναι επίσης διαθέσιμη στο Wiki-TRACE (βλ. σχετικά Τζωρτζάτου κ.ά., 2023).

Συμπληρωματικά με το ψηφιακό σώμα κειμένων και με την κριτική εργαλειοθήκη, το Wiki-TRACE περιλαμβάνει σύντομες θεωρητικές περιγραφές για τις κεντρικές έννοιες όπως: ρατσισμός, αντιρατσισμός, ρευστός ρατσισμός, με στόχο την καλύτερη εξοικείωση των χρηστών/τριών. Ακόμα, παρέχονται ενδεικτικές κειμενικές αναλύσεις και προτάσεις διδακτικής αξιοποίησης των κειμένων και των ερευνητικών αποτελεσμάτων στο πλαίσιο της κριτικής εκπαίδευσης. Σε αυτές τις εκπαιδευτικές προτάσεις βασίστηκε και το επιμορφωτικό σεμινάριο που υλοποιήσαμε σε μεταπτυχιακούς/ες φοιτητές/τριες, το οποίο παρουσιάζεται αναλυτικά στην επόμενη ενότητα.

2. Μεθοδολογία

2.1. Το πλαίσιο διεξαγωγής του επιμορφωτικού σεμιναρίου

Το επιμορφωτικό σεμινάριο διεξήχθη τον Σεπτέμβριο 2022 στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Εκπαίδευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα» το οποίο υλοποιείται από το Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Πιο αναλυτικά, ήταν ένα τετραήμερο σεμινάριο, το οποίο έφερε τον τίτλο «Ρατσισμός, αντιρατσισμός και ρευστός ρατσισμός: Θεωρητικές προσεγγίσεις και εφαρμογές στο πλαίσιο του κριτικού γραμματισμού». Οι βασικοί θεματικοί του άξονες περιστρέφονταν γύρω από το θεωρητικό υπόβαθρο, τους ερευνητικούς στόχους,

τα ευρήματα του TRACE, καθώς και την εκπαιδευτική τους αξιοποίηση. Η έρευνα που πραγματοποιήσαμε για την ανίχνευση των απόψεων και των προβληματισμών των επιμορφούμενων προς τις εκπαιδευτικές προτάσεις που τους παρουσιάσαμε πραγματοποιήθηκε στην αρχή και στο τέλος αυτού του τετραήμερου σεμιναρίου.

2.2. Δείγμα

Το δείγμα των πληροφορητών/τριών μας αποτελείται από 19 μεταπτυχιακούς/ές φοιτητριες γ' εξαμήνου και ηλικίας 23-44 ετών, εκ των οποίων 15 αυτοπροσδιορίζονταν ως γυναίκες και 4 ως άνδρες.

Όλοι/ες οι φοιτητές/τριες είχαν κάποια σύνδεση μορφωτική ή/και επαγγελματική είτε με την εκπαίδευση είτε με τη διαχείριση και τη φροντίδα μεταναστευτικών-προσφυγικών ομάδων. Πιο συγκεκριμένα, ήταν απόφοιτοι/ες τμημάτων Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών (Αγγλική Γλώσσα και Φιλολογία, Διεθνείς Σχέσεις, Θεολογία, Κοινωνική Ανθρωπολογία, Νομική, Παιδαγωγικά Προσχολικής Εκπαίδευσης, Δημοτικής Εκπαίδευσης ή Ειδικής Αγωγής, Πολιτικές Επιστήμες, Φιλολογία, Φιλοσοφία, Ψυχολογία), ενώ ορισμένοι/ες είχαν ήδη έναν μεταπτυχιακό τίτλο σε συναφείς τομείς. Όσον αφορά την επαγγελματική τους απασχόληση, κατά την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας εργάζονταν είτε στην πρωτοβάθμια είτε στη δευτεροβάθμια τυπική ή μη τυπική εκπαίδευση, στην εκπαίδευση ειδικά μεταναστευτικών-προσφυγικών και άλλων μειονοτικών ομάδων (π.χ. Ρομά), σε μη κυβερνητικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στη φροντίδα και τη διασφάλιση των δικαιωμάτων μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισων ή άλλων ομάδων (π.χ. ηλικιωμένων) ή είχαν κάποια θέση στον δημόσιο τομέα σχετική με τη διαχείριση τέτοιων ομάδων. Είναι επομένως σαφές ότι η εξοικειώσή τους με τις σχετικές συνθήκες και τον προβληματισμό γύρω από θέματα ρατσισμού και εκπαίδευσης ήταν αυξημένη.

Ταυτόχρονα, όντας στην αρχή του γ' εξαμήνου μεταπτυχιακών σπουδών στο ΠΜΣ «Εκπαίδευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα», οι φοιτητές/τριες του δείγματός μας είχαν ήδη παρακολουθήσει επί ένα ακαδημαϊκό έτος μαθήματα σχετικά με τη θεωρία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τις εθνικές και έμφυλες ανισότητες και ταυτότητες, καθώς και τη διασύνδεση όλων αυτών με το εκπαιδευτικό περιβάλλον. Και αυτή η συνθήκη αναμένεται να έχει συμβάλει στη διαμόρφωση των απαντήσεών τους στα ερωτηματολόγια που έλαβαν προς συμπλήρωση.

2.3. Εκπαιδευτικές προτάσεις

Στο πλαίσιο του επιμορφωτικού σεμιναρίου, μέλη της ερευνητικής ομάδας του προγράμματος TRACE παρουσίασαν εισηγήσεις που αφορούσαν:

1. τον προσδιορισμό θεωρητικών εννοιών, όπως, ρατσισμός, αντιρατσισμός, ρευστός ρατσισμός και εσωτερικευμένος ρατσισμός,
2. τον τρόπο διαμόρφωσης του πρώτου ψηφιακού ελληνικού σώματος αντιρατσιστικών κειμένων, του Wiki-TRACE,

3. την κριτική ανάλυση στοιχείων ρατσισμού σε ενδεικτικά αντιρατσιστικά κείμενα,
4. την ανάπτυξη διδακτικών προτάσεων.

Οι διδακτικές μας προτάσεις βασίζονται στην εκπαιδευτική προσέγγιση του *κριτικού γραμματισμού* (critical literacy, Vasquez, 2017). Η συγκεκριμένη προσέγγιση αποσκοπεί στον προσανατολισμό των εκπαιδευτικών προγραμμάτων σε αναλύσεις που αποκαλύπτουν τον τρόπο με τον οποίο τα κείμενα ενισχύουν (συχνά υπόρρητα και καλυμμένα) κοινωνιογλωσσικές ανισότητες, διακρίσεις, φαινόμενα ρατσισμού, σεξισμού κ.λπ. (βλ. ενδ. Beck, 2005: 393). Στο πλαίσιο του κριτικού γραμματισμού επιδιώκεται οι μαθητές/τριες να είναι σε θέση να αναγνωρίζουν, να αμφισβητούν και να επιχειρούν να μεταβάλουν τις κοινωνιογλωσσικές ανισότητες που αναπαράγονται με τις γλωσσικές, επικοινωνιακές και κειμενικές συμβάσεις (Clark & Ivanič, 1999: 64, 240-241). Οι μαθητές/τριες, μέσα από τον κριτικό γραμματισμό, μπορούν να προσεγγίσουν την κοινωνική πραγματικότητα και τις κοινωνιογλωσσικές δομές όχι ως φυσικές, δεδομένες και αμετάβλητες οντότητες, αλλά ως φυσικοποιημένες καταστάσεις υπό διαρκή διαπραγμάτευση και μεταβολή (Fairclough, 1989: 239).

Η κριτική ανάλυση κειμένων ρευστού ρατσισμού στην τάξη μπορεί να συμβάλει ώστε οι μαθητές/τριες:

- να είναι σε θέση να αναλύουν κριτικά κείμενα που θεωρούνται αντιρατσιστικά,
- να είναι σε θέση να ανιχνεύουν τις κειμενικές στρατηγικές ρατσισμού σε αντιρατσιστικά κείμενα,
- να συνειδητοποιήσουν πώς ο ρατσισμός και ο αντιρατσισμός μπορούν να συνυπάρχουν μέσα στο ίδιο κείμενο συνιστώντας τον λεγόμενο ρευστό ρατσισμό,
- να αντιστέκονται στη χρήση ρατσιστικών κειμενικών στρατηγικών και να επιχειρούν να περιορίσουν τη διάδοση και τη φυσικοποίηση ρατσιστικών θέσεων, ειδικά όταν αυτές έχουν ένα αντιρατσιστικό περίβλημα.

Στο πλαίσιο του συγκεκριμένου επιμορφωτικού σεμιναρίου, αλλά και γενικότερα στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος, προτείνουμε ως παιδαγωγικό μοντέλο για την ανάπτυξη του κριτικού γραμματισμού των μαθητών/τριών τους *Πολυγλωσσισμούς* (Multiliteracies, Kalantzis & Cope, 2012, βλ. επίσης Τσάκωνα, 2024). Πρόκειται για ένα μοντέλο το οποίο παρουσιάζει άμεση θεωρητική και μεθοδολογική σύνδεση με τις κριτικές προσεγγίσεις των κειμένων (Rogers & Trigos-Carrillo, 2017: 98). Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Κουτσογιάννης (2017: 234), «τα όρια μεταξύ Κριτικού Γραμματισμού και Πολυγλωσσισμών γίνονται όλο και πιο ασαφή, αφού οι Πολυγλωσσισμοί αξιοποιούν με τρόπο ρητό τον Κριτικό Γραμματισμό».

Το μοντέλο των πολυγλωσσισμών περιλαμβάνει τέσσερα στάδια, καθένα από τα οποία διακρίνεται σε δύο επιμέρους φάσεις (Kalantzis & Cope, 2012: 356-358, 2013: 327-338, Kalantzis κ.ά., 2019: 99-100):

- α) *Βιώνοντας* (experiencing): αφορά την αξιοποίηση κειμένων που σχετίζονται με το καθημερινό κοινωνιοπολιτισμικό περιβάλλον των μαθητών/τριών. Το στάδιο αυτό διακρίνεται σε:

- *Βιώνοντας το γνωστό* (experiencing the known): οι μαθητές/τριες αξιοποιούν τις προϋπάρχουσες εμπειρίες τους, τα ενδιαφέροντά τους και τις οπτικές τους. Στο στάδιο αυτό, οι μαθητές/τριες μπορούν να συλλέξουν κείμενα που αναφέρονται σε μεταναστευτικά-προσφυγικά θέματα και να τα διακρίνουν σε δύο ομάδες με βάση την αναπαραγωγή ρατσιστικών ή αντιρατσιστικών μηνυμάτων. Τα κείμενα αυτά μπορούν να αποτελέσουν την αφορμή ώστε οι μαθητές/τριες να εκφράσουν και τις δικές τους εμπειρίες από ρατσιστικές ή/και αντιρατσιστικές συμπεριφορές.
- *Βιώνοντας το νέο* (experiencing the new): οι μαθητές/τριες εξοικειώνονται με μη γνώριμες σε αυτούς/ές καταστάσεις. Στο στάδιο αυτό, σε συνεργασία με τον/την εκπαιδευτικό, μπορούν να συλλέξουν κείμενα ρευστού ρατσισμού. Τέτοιου είδους κείμενα μπορούν να αντλήσουν είτε από την κοινωνική τους καθημερινότητα είτε από την ψηφιακή βάση δεδομένων του ερευνητικού προγράμματος TRACE (βλ. σχετικά ενότητα 1).
- β) *Εννοιολογώντας* (conceptualizing): οι μαθητές/τριες συνειδητοποιούν τον τρόπο με τον οποίο συγκεκριμένοι όροι και συγκεκριμένα (γλωσσικά ή μη) φαινόμενα συμβάλλουν στην οργάνωση, τη σύσταση και την κατανόηση των κειμένων.
- *Εννοιολογώντας μέσω ορολογίας* (conceptualizing by naming): οι μαθητές/τριες προσδιορίζουν όρους που σχετίζονται με ζητήματα που τίθενται στα υπό μελέτη κείμενα. Πιο συγκεκριμένα, οι μαθητές/τριες, με τη βοήθεια του/της εκπαιδευτικού, μπορούν να δημιουργήσουν ένα ψηφιακό λεξικό (π.χ. ένα wiki) στο οποίο να προσδιορίζουν τους όρους:
- μετανάστης/τρια, πρόσφυγας/ισσα,
 - αντιρατσισμός, ρατσισμός, ρευστός ρατσισμός,
 - αποκλεισμός, διάκριση, αφομοίωση,
 - αλληλεγγύη, ισότητα, καταπολέμηση του ρατσισμού.
- *Εννοιολογώντας μέσω θεωρίας* (conceptualizing with theory): οι μαθητές/τριες, με τη βοήθεια του/της εκπαιδευτικού, επιχειρούν σύντομες θεωρητικές περιγραφές για τον τρόπο με τον οποίο συγκεκριμένοι όροι, συγκεκριμένες έννοιες και συγκεκριμένα (γλωσσικά ή μη) φαινόμενα συμβάλλουν στην παραγωγή, κατανόηση και ερμηνεία ενός κειμένου. Ειδικότερα, οι μαθητές/τριες, χρησιμοποιώντας τις έννοιες που κατέγραψαν στο προηγούμενο στάδιο, μπορούν να επιχειρήσουν μία σύντομη θεωρητική περιγραφή για:
- τον ρατσισμό και τη σύνδεσή του με τις έννοιες *αποκλεισμός*, *αφομοίωση* και *διάκριση*,
 - τον αντιρατσισμό και τη σύνδεσή του με τις έννοιες *ισότητα*, *αλληλεγγύη* και *καταπολέμηση του ρατσισμού*,
 - τον ρευστό ρατσισμό, όπου συνυπάρχουν ρατσιστικές και αντιρατσιστικές αντιλήψεις.
- γ) *Αναλύοντας* (analyzing): αφορά την κριτική ερμηνεία ενός κειμένου εντός του κοινωνιοπολιτισμικού πλαισίου όπου παράγεται.

-
- *Αναλύοντας λειτουργικά* (analyzing functionally): οι μαθητές/τριες επιχειρούν, με τη βοήθεια του/της εκπαιδευτικού, λογικές συνδέσεις, επεξεργάζονται σχέσεις αιτίου και αποτελέσματος και ερμηνεύουν τις δομές και τις λειτουργίες του κειμένου. Στο πλαίσιο αυτό, οι μαθητές/τριες καλούνται:
- να κατανοήσουν ότι η διάκριση των Άλλων από Εμάς ή/και η αφομοίωσή τους με Εμάς αποτελούν ρατσιστικές πρακτικές,
 - να εντοπίζουν τις γλωσσικές στρατηγικές (π.χ. χρήση χιούμορ ή συναισθηματικά φορτισμένων όρων) και άλλες σημειωτικές στρατηγικές (π.χ. οπτικές αναπαραστάσεις των μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών) με τις οποίες ο ρατσισμός εμφιλοχωρεί σε αντιρατσιστικά κείμενα,
 - να αναγνωρίζουν τι είδους πλειονοτικές και τι είδους μεταναστευτικές-προσφυγικές ταυτότητες κατασκευάζονται στα κείμενα ρευστού ρατσισμού (π.χ. οι μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες ως παράνομοι/ες-νόμιμοι/ες, ως πρόβλημα, ως γλωσσικά και πολιτισμικά αφομοιωμένοι/ες).
- *Αναλύοντας κριτικά* (analyzing critically): οι μαθητές/τριες αξιολογούν τις αναπαραστάσεις που προβάλλονται στο κείμενο και ερμηνεύουν τα κίνητρα του/της/των δημιουργού/ών του. Σε συνεργασία με τον/την εκπαιδευτικό αναλύουν κριτικά τον τρόπο με τον οποίο στο ίδιο κείμενο συνυπάρχουν ο ρατσισμός και ο αντιρατσισμός και πώς η συνύπαρξη αυτή οδηγεί στην αναπαραγωγή και ενίσχυση του ρευστού ρατσισμού. Όπως σημειώσαμε και κατά τη διάρκεια του επιμορφωτικού σεμιναρίου, η διδακτική διαδικασία είναι -ή τουλάχιστον καλείται να είναι- ανοιχτή σε ποικίλες κειμενικές αναλύσεις και πολλαπλές κριτικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις τόσο από μέρους των μαθητών/τριών όσο και από μέρους των εκπαιδευτικών. Στο πλαίσιο του κριτικού γραμματισμού δεν προωθείται μία αναλυτική οπτική ως η μοναδική και η πλέον «σωστή».
- δ) *Εφαρμόζοντας* (applying): αφορά την προσπάθεια των μαθητών/τριών να κάνουν μια παρέμβαση στον κόσμο στον οποίο ζουν.
- *Εφαρμόζοντας κατάλληλα* (applying appropriately): οι μαθητές/τριες τοποθετούν ένα κείμενο σε πραγματικές επικοινωνιακές περιστάσεις. Ειδικότερα, μπορούν να μελετήσουν πώς προσλαμβάνεται ο ρευστός ρατσισμός από διάφορες ομάδες ατόμων τόσο στο πλαίσιο της σχολικής τους κοινότητας (π.χ. πλειονοτικοί/ές, μετανάστες/τριες, πρόσφυγες/ισσες μαθητές/τριες ή/και εκπαιδευτικοί) όσο και στο πλαίσιο της ευρύτερης κοινωνίας (π.χ. μέλη αντιρατσιστικών ομάδων, άτομα με συντηρητικές απόψεις). Στη συνέχεια, οι μαθητές/τριες μπορούν να καταγράψουν ενδεικτικές στάσεις, αντιδράσεις, προσλήψεις από (κάποιες από) τις παραπάνω ομάδες, να επιχειρήσουν να τις ερμηνεύσουν και να ανιχνεύσουν αν στις αντιδράσεις αυτές αναπαράγεται ο ρατσισμός, ο αντιρατσισμός ή ο ρευστός ρατσισμός.
- *Εφαρμόζοντας δημιουργικά* (applying creatively): οι μαθητές/τριες δημιουργούν δικά τους κείμενα. Ενδεικτικά, μπορούν να δημιουργήσουν αντιρατσιστικά κείμενα μέσα από τα οποία, για παράδειγμα:

- να καταδικάζονται οι ρατσιστικές αντιλήψεις, χωρίς έμμεσα να αναπαράγονται υποτιμητικά στερεότυπα για τους/τις μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες και χωρίς την προϋπόθεση αφομοίωσής τους,
- να προβάλλονται οι γλωσσικές και πολιτισμικές ταυτότητες των μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών ως ισότιμες με αυτές του πλειονοτικού πληθυσμού.

Στη συνέχεια, οι μαθητές/τριες μπορούν να συγκρίνουν τα κείμενα που δημιούργησαν και να συζητήσουν τις ρατσιστικές ή αντιρατσιστικές αντιλήψεις και πεποιθήσεις που προωθούνται σε κάθε κείμενο.

Όπως αναφέραμε και κατά τη διάρκεια του εκπαιδευτικού σεμιναρίου, τα παραπάνω στάδια δεν συνιστούν απαραίτητα ανεξάρτητες και αυστηρά οριοθετημένες ενότητες, καθώς κατά τη διδασκαλία μπορούν να αλληλοεπικαλύπτονται και να αλληλοσυμπληρώνονται.

2.4. Το εργαλείο συλλογής των δεδομένων και η διεξαγωγή της έρευνας

Επιχειρώντας να ανιχνεύσουμε τον βαθμό στον οποίο το επιμορφωτικό σεμινάριο επηρέασε τις απόψεις των φοιτητών/τριών σε σχέση με την αξιοποίηση αντιρατσιστικών κειμένων στο πλαίσιο του κριτικού γραμματισμού, τους ζητήσαμε να συμπληρώσουν δύο ανώνυμα ερωτηματολόγια με ερωτήσεις ανοιχτού τύπου.

Το πρώτο ερωτηματολόγιο συμπληρώθηκε από τους/τις φοιτητές/τριες πριν την υλοποίηση της επιμόρφωσης και περιλάμβανε ερωτήσεις σχετικά με τα εξής ζητήματα:

- Κατά πόσο οι φοιτητές/τριες ήταν εξοικειωμένοι/ες με την εννοιολόγηση του όρου *κριτικός γραμματισμός* και με τον τρόπο εφαρμογής του κατά την εκπαιδευτική διαδικασία;
- Κατά πόσο οι φοιτητές/τριες ήταν εξοικειωμένοι/ες με την εννοιολόγηση των όρων *ρατσισμός*, *αντιρατσισμός*, *ρευστός ρατσισμός* και την αξιοποίηση των θεματικών αυτών κατά την εκπαιδευτική διαδικασία;

Το δεύτερο ερωτηματολόγιο το συμπλήρωσαν οι φοιτητές/τριες μετά την ολοκλήρωση της επιμόρφωσης και μέσω αυτού διερευνήθηκαν τα εξής ζητήματα:

- Ποιες (επιπλέον) γνώσεις απέκτησαν οι φοιτητές/τριες για τον κριτικό γραμματισμό και τον ρευστό ρατσισμό;
- Θα εφάρμοζαν οι φοιτητές/τριες τις εκπαιδευτικές προτάσεις που συζητήθηκαν και, αν ναι, πώς;
- Πώς πιστεύουν οι φοιτητές/τριες ότι οι εκπαιδευτικές μας προτάσεις θα ωφελούσαν τους/τις εκπαιδευόμενους/ές τους και την εκπαιδευτική διαδικασία;

3. Αποτελέσματα

3.1. Απόψεις και προβληματισμοί των επιμορφούμενων φοιτητών/τριών πριν την επιμόρφωση

3.1.1. Σχετικά με τον κριτικό γραμματισμό

Όσον αφορά τον κριτικό γραμματισμό, τα αποτελέσματα της έρευνας ανέδειξαν την εκ των προτέρων εξοικείωση των περισσότερων φοιτητών/τριών του δείγματος με τις βασικές θεωρητικές αρχές της συγκεκριμένης παιδαγωγικής προσέγγισης. Στο ερωτηματολόγιο που συμπληρώθηκε πριν την επιμόρφωση η πλειοψηφία προσδιόρισε τον κριτικό γραμματισμό συνδέοντας τον με έννοιες όπως *κριτική προσέγγιση των κειμένων, συνειδητοποίηση των κοινωνικών ανισοτήτων, κοινωνική συμμετοχή και δράση, μη παραδοσιακές διδακτικές πρακτικές, προώθηση της διαφορετικότητας*.

Ωστόσο, στο ίδιο ερωτηματολόγιο σε ερώτηση σχετικά με το πώς πιστεύουν ότι ο κριτικός γραμματισμός συνήθως εφαρμόζεται στη σχολική πράξη, οι περισσότεροι/ες φοιτητές/τριες δεν εξέφρασαν την άποψή τους. Η διαπίστωση αυτή αναδεικνύει ότι πιθανώς πριν την επιμόρφωση αρκετοί/ές φοιτητές/τριες είχαν περιορισμένη γνώση σχετικά με τις πρακτικές εισαγωγής και εφαρμογής των προγραμμάτων κριτικού γραμματισμού εντός της σχολικής πραγματικότητας. Εντοπίστηκαν βέβαια και λίγες περιπτώσεις φοιτητών/τριών που επισήμαναν ότι η υλοποίηση τέτοιου είδους προγραμμάτων συνήθως περιορίζεται στην ατομική πρωτοβουλία των εκπαιδευτικών και δεν κατορθώνει να απεμπλακεί από την προώθηση των επίσημων εκπαιδευτικών πολιτικών και των κυρίαρχων κοινωνικών ανισοτήτων.

3.1.2. Σχετικά με τον ρατσισμό, τον αντιρατσισμό και τον ρευστό ρατσισμό

Αντίστοιχα με τον κριτικό γραμματισμό, πριν την επιμόρφωση οι περισσότεροι/ες φοιτητές/τριες φάνηκαν εξοικειωμένοι/ες με την εννοιολόγηση των όρων *ρατσισμός, αφομοίωση, αποκλεισμός, αντιρατσισμός, ρευστός ρατσισμός*. Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο ερωτηματολόγιο προσδιόρισαν:

- τον ρατσισμό συσχετίζοντάς τον με έννοιες όπως *διάκριση, προκατάληψη, ανισότητα,*
- την αφομοίωση συνδέοντάς την με έννοιες όπως *ενσωμάτωση, ένταξη, απώλεια των διαφορετικών χαρακτηριστικών,*
- τον αποκλεισμό με βάση έννοιες όπως *περιθωριοποίηση, μη πρόσβαση και μη αποδοχή,*
- τον αντιρατσισμό σε σχέση με έννοιες όπως *ισότητα, αλληλεγγύη, αγώνες ενάντια στον ρατσισμό,*
- τον ρευστό ρατσισμό ως *κρυμμένο ή απαρατήρητο ρατσισμό*.

Επιπλέον, από το πρώτο ερωτηματολόγιο φάνηκε ότι οι περισσότεροι/ες φοιτητές/τριες πριν την επιμόρφωση είχαν επίγνωση του βαθμού στον οποίο οι θεματικές γύρω από τον ρατσισμό και τον αντιρατσισμό αξιοποιούνται στο ισχύον σχολικό πλαίσιο. Συγκεκριμένα,

ανέφεραν ότι το εκπαιδευτικό προσωπικό και τα προγράμματα σπουδών δεν ευνοούν την επαρκή προσέγγιση τέτοιων θεματικών καθώς διαποτίζονται και τα ίδια από ρατσιστικές θέσεις και πρακτικές. Στη βάση αυτή, οι φοιτητές/τριες θεωρούσαν ότι η εκπαιδευτική προσέγγιση του ρατσισμού και του αντιρατσισμού θα μπορούσε να επιτευχθεί επαρκέστερα μέσα από βιωματικές δραστηριότητες ενταγμένες τόσο σε περισσότερες διδακτικές ώρες όσο και σε όλο το εύρος των σχολικών μαθημάτων.

3.2. Απόψεις και προβληματισμοί των επιμορφούμενων φοιτητών/τριών μετά την επιμόρφωση

3.2.1. Σχετικά με τον κριτικό γραμματισμό και τον ρευστό ρατσισμό

Όπως ήδη αναφέρθηκε, μετά την ολοκλήρωση του επιμορφωτικού σεμιναρίου οι φοιτητές/τριες συμπλήρωσαν ένα δεύτερο ερωτηματολόγιο στο οποίο αρχικά ανέφεραν ποιες επιπλέον γνώσεις απέκτησαν για τον κριτικό γραμματισμό και τον ρευστό ρατσισμό. Μέσα από τις απαντήσεις τους στο δεύτερο ερωτηματολόγιο, φάνηκε ότι εξοικειώθηκαν περισσότερο με την προσέγγιση του κριτικού γραμματισμού. Ανέφεραν δηλαδή ότι η επιμόρφωση τους/τις βοήθησε να έρθουν σε επαφή με πρωτότυπους τρόπους αξιοποίησης της συγκεκριμένης παιδαγωγικής προσέγγισης και ειδικότερα με το μοντέλο των πολυγραμμatisμών, το οποίο ορισμένοι/ες μέχρι πριν το σεμινάριο αγνοούσαν. Επιπλέον, οι φοιτητές/τριες ανέφεραν ότι κατανόησαν σε βάθος τα οφέλη της κριτικής επεξεργασίας των κειμένων για τους/τις εμπλεκόμενους/ες στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Όσον αφορά τον ρευστό ρατσισμό, οι απαντήσεις στο δεύτερο ερωτηματολόγιο έδειξαν ότι οι φοιτητές/τριες μέσα από την επιμόρφωση μπόρεσαν να κατανοήσουν σε βάθος το συγκεκριμένο φαινόμενο και το συσχέτισαν με την προσχηματικότητα των αντιρατσιστικών κειμένων. Επιπλέον, οι φοιτητές/τριες ανέφεραν ότι εξοικειώθηκαν με τους τρόπους ανίχνευσης του ρευστού ρατσισμού, καθώς και με εκπαιδευτικές μεθόδους για την αξιοποίηση κειμένων με ρευστό ρατσισμό στο πλαίσιο του κριτικού γραμματισμού.

3.2.2. Σχετικά με τις εκπαιδευτικές προτάσεις

Μέσα από το δεύτερο ερωτηματολόγιο αναδείχθηκαν επίσης οι απόψεις των φοιτητών/τριών σχετικά με τις εκπαιδευτικές προτάσεις που συζητήθηκαν στην επιμόρφωση. Σε ερώτηση για το αν πιστεύουν ότι οι εκπαιδευτικές μας προτάσεις είναι εφαρμόσιμες και πώς οι ίδιοι/ες θα τις αξιοποιούσαν κατά τη διδακτική διαδικασία, στο σύνολό τους υποστήριξαν ότι οι προτάσεις θα ήταν δυνατό να εφαρμοστούν στη σχολική τάξη. Υπογράμμισαν, όμως, την σημασία κατάλληλης προσαρμογής των δραστηριοτήτων ανάλογα με την εκπαιδευτική βαθμίδα, τις ανάγκες των μαθητών/τριών και το ευρύτερο εκπαιδευτικό περιβάλλον στο οποίο πρόκειται να εφαρμοστούν. Ενδεικτικά, ένας από τους προβληματισμούς που εξέφρασαν ορισμένοι/ες φοιτητές/τριες είναι πώς θα μπορούσαν οι προτάσεις αυτές να προσαρμοστούν στα σύγχρονα πολυπολιτισμικά και πολυγλωσσικά σχολικά περιβάλλοντα. Για παράδειγμα, προβληματίστηκαν σχετικά με τη γλώσσα ή τις

γλώσσες στην/στις οποία/ες θα μπορούσαν να υλοποιηθούν τέτοιου είδους δραστηριότητες προκειμένου να μπορούν να συμμετάσχουν σε αυτές μαθητές/τριες με διαφορετικά από το κυρίαρχο γλωσσικά ρεπερτόρια. Ορισμένοι/ες φοιτητές/τριες προβληματίστηκαν επίσης σχετικά με το πώς οι προτάσεις θα μπορούσαν να εφαρμοστούν σε μαθητές/τριες που προέρχονται από πολιτισμικά πλαίσια στα οποία έννοιες όπως ρατσισμός και διάκριση μπορεί να χρησιμοποιούνται και να ερμηνεύονται με διαφορετικό από τον κυρίαρχο-δυτικό τρόπο, ανάλογα με τις εκάστοτε ιστορικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. Επίσης, οι φοιτητές/τριες εξέφρασαν επιφυλάξεις σε σχέση με τον τρόπο εφαρμογής των προτάσεων στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση εξαιτίας των χρονικών περιορισμών για την ολοκλήρωση της διδακτέας ύλης και του εξετασιοκεντρικού προσανατολισμού του εκπαιδευτικού συστήματος (βλ. επίσης Τσάμη κ.ά., 2019: 1342, Καρογιάννη κ.ά., 2024).

Στο πλαίσιο των συγκεκριμένων προβληματισμών, αρκετοί/ές φοιτητές/τριες επισήμαναν την κατάρτιση και τη γενικότερη στάση του/της εκάστοτε εκπαιδευτικού ως παράγοντες καθοριστικής σημασίας για την αποτελεσματική αξιοποίηση τέτοιου είδους εκπαιδευτικών προτάσεων. Σημείωσαν δηλαδή ότι η εφαρμογή των προτάσεων αυτών εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το αν και κατά πόσο οι ίδιοι/ες οι εκπαιδευτικοί είναι κριτικά εγγράμματοι/ες, εξοικειωμένοι/ες με την κριτική ανάλυση των κειμένων, ευαίσθητοποιημένοι/ες για τα κοινωνικά ζητήματα του ρατσισμού και του αντιρατσισμού, και πρόθυμοι/ες να δοκιμάζουν διδακτικές πρακτικές που αποκλίνουν από το ισχύον δασκαλοκεντρικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Όσον αφορά την πιθανή μελλοντική αξιοποίηση των εκπαιδευτικών μας προτάσεων από τους/τις ίδιους/ες τους/τις επιμορφούμενους/ες, οι περισσότεροι/ες δήλωσαν ότι θα επιχειρούσαν να ενσωματώσουν στις διδακτικές τους πρακτικές τις κριτικές αναλύσεις των κειμένων ρευστού ρατσισμού και τις εκπαιδευτικές προτάσεις του προγράμματος TRACE ή/και θα τις αξιοποιούσαν ως βοηθητικό υλικό για τον σχεδιασμό και την εφαρμογή αντίστοιχων κριτικών εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων. Αρκετοί/ές δήλωσαν πρόθυμοι/ες να υλοποιούν συστηματικά κριτικές συζητήσεις για φαινόμενα ρατσισμού και αντιρατσισμού τόσο κατά τη διάρκεια του μαθήματος όσο και σε όλο το φάσμα των σχολικών δραστηριοτήτων, προκειμένου οι μαθητές/τριες να αποκτήσουν επίγνωση των (υπόρρητων) ρατσιστικών ανισοτήτων ακόμα και έξω από το τυπικό πλαίσιο του σχολικού μαθήματος.

Στο δεύτερο ερωτηματολόγιο οι φοιτητές/τριες αναφέρθηκαν επίσης στα οφέλη που πιστεύουν ότι οι εκπαιδευτικές προτάσεις θα μπορούσαν να έχουν για τους/τις εκπαιδευόμενους/ές τους και την ίδια την εκπαιδευτική διαδικασία. Ένα από τα κύρια πλεονεκτήματα που σημείωσαν είναι η ανάπτυξη της κριτικής επίγνωσης των μαθητών/τριών σε σχέση με τις ρατσιστικές ανισότητες που αναπαράγονται στα κείμενα. Της ικανότητας δηλαδή να ανιχνεύουν και να αμφισβητούν τα λανθάνοντα μηνύματα των κειμένων τα οποία διαιωνίζουν ανισότητες συμβάλλοντας καθοριστικά στην κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας. Επιπλέον, σύμφωνα με τους/τις φοιτητές/τριες, η αξιοποίηση αντίστοιχων εκπαιδευτικών προτάσεων μπορεί να μετατρέψει το μάθημα από δασκαλοκεντρική διαδικασία σε περισσότερο δημιουργική ενθαρρύνοντας την ενεργή συμμετοχή των εκπαιδευόμενων και την

ελεύθερη έκφραση των ποικίλων απόψεών τους πάνω σε κοινωνικά ζητήματα της επικαιρότητας. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο οι μαθητές/τριες και οι εκπαιδευτικοί μπορούν να οδηγηθούν στον κριτικό αναστοχασμό και στην ενίσχυση της ενσυναίσθησης και της διάθεσης συμπερίληψης προς τους/τις μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες (συμ)μαθητές/τριές τους.

Στο σημείο αυτό, αξίζει να σημειωθεί ότι αντίστοιχες απόψεις προς την αξιοποίηση αντιρατσιστικών κειμένων στο πλαίσιο του κριτικού γραμματισμού έχουν αναδειχθεί και σε προηγούμενη έρευνά μας σε μία ομάδα εκπαιδευτικών της τυπικής πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (βλ. Σκούρα κ.ά., 2024). Οι εκπαιδευτικοί, όπως και οι φοιτητές/τριες, σημείωσαν ως πλεονεκτήματα των εκπαιδευτικών μας προτάσεων την προσέλευση του ενδιαφέροντος των μαθητών/τριών, την ανάπτυξη της κριτικής τους ικανότητας και την καλλιέργεια αντιρατσιστικής συνείδησης. Χαρακτήρισαν επίσης τις εκπαιδευτικές προτάσεις ως πολύ ενδιαφέρουσες, πρωτοποριακές, υλοποιήσιμες και κατάλληλες για αξιοποίηση στη σχολική τάξη. Παρόλα αυτά, σε σύγκριση με τους/τις φοιτητές/τριες της παρούσας έρευνας, οι εκπαιδευτικοί της τυπικής εκπαίδευσης φάνηκαν να εκφράζουν πιο έντονες επιφυλάξεις προς τη συστηματική εφαρμογή τέτοιου είδους προτάσεων. Εκτός από τους χρονικούς περιορισμούς για την ολοκλήρωση της διδακτέας ύλης, οι εκπαιδευτικοί αναφέρθηκαν επίσης σε περιορισμούς που σχετίζονται με την εξειδικευμένη θεματολογία των δραστηριοτήτων, τη δυσκολία εύρεσης κατάλληλων κειμένων και τη δυσκολία κατανόησης εννοιών, όπως ο ρευστός ρατσισμός και ο αντιρατσισμός, τόσο από τους/τις ίδιους/ες όσο και από τους/τις μαθητές/τριες. Η έντονη επιφυλακτικότητα θα μπορούσε να μην είναι ανεξάρτητη από το γεγονός ότι οι εκπαιδευτικοί της τυπικής εκπαίδευσης πιθανώς να έχουν ενστερνιστεί απόψεις που τροφοδοτούνται από αφομοιωτικές πολιτικές του εκπαιδευτικού συστήματος και δεν ευνοούν την εφαρμογή κριτικών διδακτικών προσεγγίσεων και πρακτικών. Στη βάση αυτή, θα μπορούσαμε να πούμε ότι σε σχέση με τους/τις εκπαιδευτικούς της τυπικής εκπαίδευσης, οι φοιτητές/τριες του δείγματός μας εμφανίζονται θετικότεροι/ες προς τα θέματα και τις προτάσεις που συζητήθηκαν στην επιμόρφωση. Η θετική τους στάση θα μπορούσε να συνδέεται με το γενικότερο επαγγελματικό-επιστημονικό τους υπόβαθρο και με το αντικείμενο του μεταπτυχιακού προγράμματος όπου φοιτούν, τα οποία τους εξασφαλίζουν πιθανώς μια εκ των προτέρων μεγαλύτερη εξοικείωση με τις σχετικές έννοιες, καθώς και με μη τυπικές εκπαιδευτικές συνθήκες και πρακτικές (βλ. ενότητα 2.2).

Συμπερασματικά, μολονότι οι φοιτητές/τριες που συμμετείχαν στη συγκεκριμένη έρευνα φάνηκαν να έχουν ήδη πριν την επιμόρφωση σχετικά εμπεριστατωμένη άποψη για το περιεχόμενο των εννοιών που μελετώνται στο πλαίσιο του προγράμματος TRACE, πολλοί/ές από αυτούς/ές δεν είχαν αντιληφθεί την προσχηματικότητα των αντιρατσιστικών κειμένων και τους τρόπους κριτικής προσέγγισής τους και δεν είχαν εξοικειωθεί με πρακτικές εφαρμογές του κριτικού γραμματισμού. Στη βάση αυτή, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το επιμορφωτικό σεμινάριο συντέλεσε στη μεταστροφή των απόψεων των φοιτητών/τριών με τρεις τρόπους: α) διευκόλυνε τη διαμόρφωση μιας πιο ξεκάθαρης άποψης στους/στις φοιτητές/τριες σε σχέση με την έννοια και τους τρόπους εφαρμογής του κριτικού γραμματισμού,

β) καλλιέργησε την κριτική στάση τους απέναντι στα (προσχηματικά) αντιρατσιστικά κείμενα και στο φαινόμενο του ρευστού ρατσισμού, γ) συνέβαλε στον αναστοχασμό και την ανατροφοδότηση των απόψεών τους για το πώς μπορούν τα θέματα του ρατσισμού και του αντιρατσισμού να προσεγγιστούν κατά τη διδακτική διαδικασία.

Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι οι φοιτητές/τριες του δείγματος δεν δίστασαν να επισημάνουν ορισμένα κρίσιμα ζητήματα στα οποία θα ήθελαν να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στο πλαίσιο της επιμόρφωσης, όπως να παρουσιαστούν:

- πρακτικά παραδείγματα εφαρμογής εκπαιδευτικών προτάσεων τόσο σε πραγματικές σχολικές συνθήκες της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας τυπικής εκπαίδευσης όσο και στο πλαίσιο της εκπαίδευσης ενηλίκων,
- οι εμπειρίες εκπαιδευτικών που έχουν εφαρμόσει τις συγκεκριμένες προτάσεις (π.χ. περιπτώσεις άρνησης συμμετοχής των μαθητών/τριών ή των κηδεμόνων τους),
- τα αποτελέσματα και οι απαιτήσεις της υλοποίησης των προτάσεων αυτών,
- τρόποι σύνδεσης των προτάσεων με σχολικές δράσεις κοινωνικής παρέμβασης,
- περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τα μεθοδολογικά εργαλεία κριτικής ανάλυσης κειμένων,
- περισσότερα παραδείγματα κριτικής ανάλυσης κειμένων (π.χ. πολυτροπικά, χιουμοριστικά κείμενα και κείμενα από κινηματικούς φορείς).

4. Συζήτηση και συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, το ερευνητικό πρόγραμμα TRACE μελετά τον αντιρατσισμό στον δημόσιο λόγο και επιχειρεί να ανιχνεύσει σε αυτόν μηνύματα που υπόρρητα αναπαράγουν ρατσιστικές πρακτικές και ιδεολογίες. Η καινοτομία και η πρωτοτυπία του συγκεκριμένου προγράμματος έγκεινται ακριβώς στην αντίφαση που μελετά και ορατοποιεί: τον ρατσισμό στον αντιρατσιστικό λόγο, την ανάδυση δηλαδή του ρευστού ρατσισμού. Ο ρευστός ρατσισμός δεν προωθεί εμφανώς τον αποκλεισμό ή την εξάλειψη των Άλλων, όπως συμβαίνει με τον ρητό ρατσισμό, αλλά υποστηρίζει την ανοχή, την αποδοχή και την ένταξη των Άλλων, υπό τον όρο της αφομοίωσής τους. Στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος διαμορφώσαμε το πρώτο αντιρατσιστικό σώμα ελληνικών κειμένων, μια ψηφιακή βάση δεδομένων που περιέχει 830 κείμενα για μεταναστευτικούς-προσφυγικούς πληθυσμούς δημοσιευμένα κατά το χρονικό διάστημα 2015-2020. Μέσα από την ψηφιακή βάση δεδομένων Wiki-TRACE επιδιώκουμε τη διάχυση των αποτελεσμάτων της έρευνάς μας σε επιστημονικό, εκπαιδευτικό και ευρύτερα κοινωνικό επίπεδο.

Στο επιστημονικό επίπεδο, τα δεδομένα, οι αναλύσεις, οι κατηγοριοποιήσεις που διαμορφώσαμε και η ψηφιακή βάση δεδομένων του TRACE που δημιουργήσαμε μπορούν να αξιοποιηθούν και από άλλους/ες ερευνητές/τριες (π.χ. της Γλωσσολογίας των Σωμάτων Κειμένων, της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου, της Κριτικής Κοινωνιογλωσσολογίας). Με βάση τις

αναλύσεις μας, στην ψηφιακή βάση δεδομένων καταθέτουμε, επίσης, πρωτότυπες κριτικές εκπαιδευτικές προτάσεις κειμενικής αναγνώρισης και συνειδητοποίησης του ρευστού ρατσισμού, τόσο για τους/τις μαθητές/τριες όσο και για τους/τις εκπαιδευτικούς.

Δεδομένου ότι για την υλοποίηση τέτοιων δραστηριοτήτων είναι απαραίτητες η συμβολή και η ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών, πραγματοποιήσαμε ένα επιμορφωτικό σεμινάριο σε 19 μεταπτυχιακούς/ές φοιτητές/τριες από το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Εκπαίδευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα» του Τμήματος Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Στόχος μας μέσα από το σεμινάριο αυτό ήταν να αναδείξουμε τα πλεονεκτήματα της κριτικής εκπαιδευτικής αξιοποίησης κειμένων με ρευστό ρατσισμό και, στη συνέχεια, να ανιχνεύσουμε τις απόψεις ή/και τους προβληματισμούς των εκπαιδευτικών για το συγκεκριμένο θέμα. Οι φοιτητές/τριες φάνηκαν να συντονίζονται με τους στόχους της επιμόρφωσης και τη θεματική που πραγματεύεται, αφού αξιολόγησαν θετικά τις εκπαιδευτικές μας προτάσεις και εντόπισαν σε αυτές πολλαπλά οφέλη τόσο για τους/τις εκπαιδευόμενους/ες όσο και για την εκπαιδευτική διαδικασία. Οι επιφυλάξεις τους αφορούσαν κατεξοχήν τον τρόπο υλοποίησης ενός τέτοιου εγχειρήματος στο ισχύον σχολικό πλαίσιο της τυπικής εκπαίδευσης, άποψη που διατυπώνεται γενικότερα όταν πρόκειται για κριτικές προσεγγίσεις των γλωσσικών μαθημάτων (βλ. μεταξύ άλλων Κοντοβούρη & Ιωαννίδου, 2013, Fajardo, 2015: 40-42, Κουτσογιάννης, 2017, Καρογιάννη κ.ά., 2024).

Στη βάση αυτή, θεωρούμε ότι ο σχεδιασμός και η εφαρμογή κριτικών διδακτικών προτάσεων προϋποθέτουν καταρτισμένους/ες εκπαιδευτικούς με συγκεκριμένες γνώσεις θεωρητικού υποβάθρου και εν προκειμένω εξοικειωμένους/ες με τα μεταναστευτικά/προσφυγικά θέματα. Προϋποθέτει επίσης εκπαιδευτικούς με ανεπτυγμένα κριτικά αντανακλαστικά που να αντιστέκονται στις αφομοιωτικές εκπαιδευτικές πολιτικές, τους ανελαστικούς σχολικούς χρόνους, το εξετασιοκεντρικό πλαίσιο και την αυστηρά προκαθορισμένη διδακτέα ύλη (βλ. επίσης Τσάμη κ.ά., 2019, Κουτσογιάννης, 2017: 277, 344). Η υλοποίηση των εκπαιδευτικών προτάσεων που παρουσιάσαμε στο σεμινάριο προϋποθέτει οι εμπλεκόμενοι/ες στην εκπαιδευτική διαδικασία να επιθυμούν να δοκιμάσουν στην πράξη τις θέσεις του κριτικού γραμματισμού (βλ. Αρχάκης, 2020: 325-327), να θέτουν υπό διαρκή διαπραγμάτευση τις γλωσσικές, κοινωνικές και κειμενικές συμβάσεις και να λειτουργούν ως συνερευνητές/τριες και συνδιαμορφωτές/τριες της εκπαιδευτικής και ευρύτερα της κοινωνικής πραγματικότητας.

Το γεγονός ότι η υλοποίηση των εκπαιδευτικών μας προτάσεων προϋποθέτει αλλά και προωθεί τον κριτικό αναστοχασμό των ατόμων σε σχέση με τα παραπάνω ζητήματα αναδεικνύει και την ευρύτερη κοινωνική σημασία του επιμορφωτικού σεμιναρίου που προσφέραμε, αλλά και τη γενικότερη γνώση που καταθέτει στο κοινωνικό σύνολο το ερευνητικό πρόγραμμα TRACE. Η συμβολή αυτή έγκειται στον εντοπισμό και την κριτική ανάδειξη ρατσιστικών (προ)θέσεων στον αντιρατσιστικό λόγο, δηλαδή του μη εύκολα ανιχνεύσιμου ρευστού ρατσισμού. Επιδιώκοντας τη γλωσσική και πολιτισμική ομογενοποίηση, ο ρευστός

ρατσισμός κατασκευάζει με υπόρρητο τρόπο απαξιωτικές αντιλήψεις για όσους/ες «διαφέρουν», ωθώντας τους στην αφομοίωση ή στην περιθωριοποίηση. Μέσα από την διάχυση των αναλυτικών ευρημάτων του TRACE θεωρούμε ότι μπορούν να ωφεληθούν:

- άτομα που απασχολούνται (εθελοντικά ή μη) σε μη κυβερνητικές/μη κερδοσκοπικές οργανώσεις και σε κινηματικούς φορείς/συλλογικότητες ανθρωπιστικής βοήθειας,
- άτομα που οργανώνουν διαφημιστικές καμπάνιες υπέρ των μεταναστών/τριών-προσφύγων/ισσών, ώστε να ενημερωθούν και να ευαισθητοποιηθούν για περιπτώσεις μη εύκολα ανιχνεύσιμου, ρευστού ρατσισμού,
- εθελοντές/τριες που ενδιαφέρονται για μεταναστευτικά-προσφυγικά και (αντι)ρατσιστικά θέματα,
- άτομα που παρέχουν ψυχολογική και κοινωνική υποστήριξη σε μετανάστες/τριες-πρόσφυγες/ισσες,
- διαμορφωτές/τριες της κοινής γνώμης, όπως δημοσιογράφοι και πολιτικοί/ές αναλυτές/τριες.

Η κριτική συνειδητοποίηση από το κοινωνικό σύνολο του γεγονότος ότι η ευρεία κυκλοφορία αντιρατσιστικών θέσεων φαίνεται να συνυπάρχει στα ίδια κείμενα με την προώθηση ρατσιστικών αντιλήψεων και αφομοιωτικών επιδιώξεων, ευελπιστούμε να συμβάλει στη ισότιμη επικοινωνία και την συνύπαρξη των πλειονοτικών και των μεταναστευτικών-προσφυγικών πληθυσμών.

Ευχαριστίες

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε θερμά τη συντονιστική επιτροπή του ΠΜΣ «Εκπαίδευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα» για τη δυνατότητα να παρουσιάσουμε το ερευνητικό μας έργο στους/στις μεταπτυχιακούς/ές φοιτητές/τριες και να διεξάγουμε την παρούσα έρευνα.

Σημειώσεις

1. Το πρόγραμμα TRACE έλαβε χρηματοδότηση από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας - ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. (HFRI-FM17-42, HFRI 2019-2022, <https://trace2019.wixsite.com/trace-project?lang=en>)
2. βλ. <https://trace.library.upatras.gr/wiki/>

Βιβλιογραφία

- Anthias, F. & C. Lloyd (2002) Introduction: Fighting racisms, defining the territory. In F. Anthias & C. Lloyd (eds.), *Rethinking Anti-racisms. From Theory to Practice*. London: Routledge, 1-21. <https://www.taylorfrancis.com/books/edit/10.4324/9780203996812/rethinking-anti-racisms-floya-anthias-cathy-lloyd>

- Αρχάκης, Α. (2020) *Από τον εθνικό στον μετα-εθνικό λόγο: Μεταναστευτικές ταυτότητες και κριτική εκπαίδευση*. Αθήνα: Πατάκης.
- Αρχάκης, Α., Ρ. Καραχάλιου & Β. Τσάκωνα (επιμ.) (2023α) *Ιχνηλατώντας τη Διείσδυση του Ρατσισμού στον Αντιρατσιστικό Λόγο: Μελέτες για τον Ρευστό Ρατσισμό*. Αθήνα: Πεδίο.
- Αρχάκης, Α., Ρ. Καραχάλιου, Β. Τσάμη & Α. Λαζανάς (2023β) Ανιχνεύοντας τον ρατσισμό σε ένα σώμα αντιρατσιστικών κειμένων για μεταναστευτικούς και προσφυγικούς πληθυσμούς. Στο Α. Αρχάκης, Ρ. Καραχάλιου & Β. Τσάκωνα (επιμ.), *Ιχνηλατώντας τη Διείσδυση του Ρατσισμού στον Αντιρατσιστικό Λόγο: Μελέτες για τον Ρευστό Ρατσισμό*. Αθήνα: Πεδίο, 51-126.
- Archakis, A. & V. Tsakona (eds.) (2024) *Exploring the Ambivalence of Liquid Racism: In between Antiracist and Racist Discourse*. Amsterdam: John Benjamins.
<https://chooser.crossref.org/?doi=10.1075%2Fpbns.341>
- Beck, A.S. (2005) A Place for Critical Literacy. *Journal of Adolescent and Adult Literacy*, 48 (5): 392-400. <https://www.jstor.org/stable/40013804>
- Clark, R. & R. Ivanic (1999) Raising critical awareness of language: A curriculum aim for the new millennium. *Language Awareness*, 8 (2): 63-70.
- Curdt-Christiansen, X.L. (2010) Competing priorities: Singaporean teachers' perspectives on critical literacy. *International Journal of Educational Research*, 49 (6): 184-194, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S088303551100019X?via%3Dihub>
- Fairclough, N. (1989) *Language and Power*. London: Longman.
- Fairclough, N. (Ed.) (1992) *Critical Language Awareness*. London: Longman
- Fajardo, M.F. (2015) A review of critical literacy beliefs and practices of English language learners and teachers. *University of Sydney Papers in TESOL*, 10: 29-56.
<https://www.sydney.edu.au/content/dam/corporate/documents/faculty-of-arts-and-social-sciences/research/research-centres-institutes-groups/uos-papers-in-tesol/volume-10/article02.pdf>
- Janks, H. (2000) Domination, access, diversity and design: A synthesis for critical literacy education. *Educational Review*, 52 (2): 175-186.
<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/713664035>
- Κοντοβούρκη, Σ. & Ε. Ιωαννίδου (2013) Κριτικός γραμματισμός στο κυπριακό σχολείο: Αντιλήψεις, πρακτικές και στάσεις εκπαιδευτικών. *Προσχολική & Σχολική Εκπαίδευση*, 1 (1): 82-107.
<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/education/article/view/1822>
- Kalantzis, M. & B. Cope (2012) *Literacies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kalantzis, M. & B. Cope (μετ. Γ. Χρηστίδης, εισ. επιμ. Ε. Αρβανίτη) (2013) *Νέα μάθηση: Βασικές αρχές για την επιστήμη της εκπαίδευσης*. Αθήνα: Κριτική.

- Kalantzis, M., B. Cope, N. Στελλάκης & Ε. Αρβανίτη (μετ. Γ. Χρηστίδης) (2019) *Γραμματισμοί, Μία παιδαγωγική διαφοροποιημένου σχεδιασμού και πολυτροπικών νοσηματοδοτήσεων*. Αθήνα: Κριτική.
- Karogianni, E., V. Tsami, V. Tsakona & A. Archakis (2024) "Interesting but incongruous": Teacher attitudes towards teaching about humour within a critical literacy framework. *The European Journal of Humour Research*, 12 (4): 105-123.
- Κουτσογιάννης, Δ. (2017) *Γλωσσική διδασκαλία χθες, σήμερα, αύριο: Μια πολιτική προσέγγιση*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών/Ιδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.
- Rogers, R. & L. Trigos-Carrillo (2017) Intersecting intellectual trajectories: Multiliteracies and Critical Discourse Analysis. In F. Serafini & E. Gee (eds.), *Remixing Multiliteracies: Theory and Practice from New London to New Times*. New York: Teachers College Press, 91-105.
- Σκούρα, Ε., Β. Τσάμη & Α. Αρχάκης (2024) Αξιοποιώντας κείμενα ρευστού ρατσισμού στο πλαίσιο των πολυγραμματισμών: Προτάσεις κριτικού γραμματισμού και στάσεις των εκπαιδευτικών. *Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών της Σχολής Επιστημών Αγωγής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 17 (1): 1-37.
<https://doi.org/10.12681/jret.34813>
- Τζωρτζάτου, Κ., Ρ. Καραχάλιου, Β. Τσάμη & Α. Αρχάκης (2023) Διαμορφώνοντας την ψηφιακή βάση δεδομένων Wiki-TRACE: Μια εργαλειοθήκη ανίχνευσης ρατσισμού βασισμένη σε ένα σώμα αντιρατσιστικών κειμένων. Στο Α. Αρχάκης, Ρ. Καραχάλιου & Β. Τσάκωνα (επιμ.), *Ιχνηλατώντας τη Διείσδυση του Ρατσισμού στον Αντιρατσιστικό Λόγο: Μελέτες για τον Ρευστό Ρατσισμό*. Αθήνα: Πεδίο, 127-166.
- Τσάκωνα, Β. (επιμ.) (2024) *Συζητώντας για τον ρευστό ρατσισμό σε χώρους εκπαίδευσης: Διδακτικές προτάσεις στο πλαίσιο του κριτικού γραμματισμού*. Αθήνα: Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Εκπαίδευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα», ΤΕΑΠΗ, ΕΚΠΑ & Ερευνητικό πρόγραμμα «TRACE: Ανιχνεύοντας τον ρατσισμό στον αντιρατσιστικό λόγο: Μια κριτική προσέγγιση στον ευρωπαϊκό δημόσιο λόγο για τη μεταναστευτική και προσφυγική κρίση».
https://trace.library.upatras.gr/images/Reustos_ratsismos_stin_ekpaideusi_epim_V_Tsakona.pdf
- Τσάμη, Β., Ε. Καπογιάννη, Β. Τσάκωνα & Α. Αρχάκης (2019) Το χιούμορ και η διδακτική του αξιοποίηση στο πλαίσιο του κριτικού γραμματισμού: Ανίχνευση των στάσεων των εκπαιδευτικών. Στο Θ. Μαρκόπουλος, Χ. Βλάχος, Α. Αρχάκης, Δ. Παπαζαχαρίου, Γ.Ι. Ξυδόπουλος & Α. Ρούσου (επιμ.), *Πρακτικά του 14ου Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας*, 5-8 Σεπτεμβρίου 2019. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, 1333-1346.
- van Dijk, T.A. (2008) *Discourse and Power*. New York: Palgrave Macmillan.
- van Dijk, T.A. (2021) *Antiracist Discourse: Theory and History of a Macromovement*. Cambridge: Cambridge University Press.

Vasquez, V.M. (2017) Critical Literacy. *Oxford Research Encyclopedia of Education*.
https://www.academia.edu/32233148/Critical_Literacy

Weaver, S. (2016) *The Rhetoric of Racist Humor: US, UK and Global Race Joking*. London: Routledge.